

УДК 94(100)«1914/1918»:314.151.5-054.65=161.1

ББК 63.3(0)532.8

Тетяна Мінаєва

Репатріація російських військовополонених з Австро-Угорщини та Німеччини після Першої світової війни

Стаття присвячена питанню репатріації російських військовополонених з Австро-Угорщини та Німеччини після підписання Брест-Литовського договору 3 березня 1918 р. між країнами Четверного союзу, з одного боку, та Радянською Росією – з іншого. На основі широкого кола джерел простежено тривалий процес розробки та підписання договорів щодо обміну полоненими, проаналізовано особливості перебігу репатріації та узагальнено її результати.

Ключові слова: репатріація, обмін військовополоненими, російські військовополонені, Перша світова війна, Австро-Угорщина, Німеччина, Радянська Росія.

Перша світова війна призвела до величезних втрат убитими, пораненими, військовополоненими. Процес репатріації військовополонених відбувався на тлі складних внутрішньополітичних проблем молодій Радянській державі, в умовах післявоєнної розрухи, що ускладнювалося наростанням революційних подій в Австро-Угорщині та Німеччині та неприязним ставленням до радянської влади з боку колишніх союзників по Антанті. Опіка над російськими військовополоненими, яка була життєво необхідною для них під час війни, після виходу Росії з війни стала ще важливішою в умовах, коли на Східному фронті встановилося перемир'я, а на Західному ще тривали бої. До наявних проблем додалася ще одна – організація повернення додому 2,5 млн. російських військовополонених.

© Мінаєва Т., 2016

Мінаєва Тетяна Василівна - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Не зважаючи на гостроту проблеми, в історіографії тривалий час були відсутні ґрунтовні наукові праці щодо вивчення становища військовополонених в роки війни 1914-1918 рр. Ще менше уваги приділялося питанню післявоєнної репатріації, яка відбувалася в умовах розбудови Радянської держави на фоні складних внутрішніх та зовнішньополітичних проблем. Окремі аспекти обміну військовополоненими між Австро-Угорщиною та Радянською Росією містяться у фондах Державного архіву Чернівецької області (ДАЧО)¹. Значна частина договорів, нот, протоколів тощо, які приймалися з метою впровадження умов обміну військовополоненими між Радянською Росією та Німеччиною та Австро-Угорщиною (а після розпаду останньої, між новоутвореними державами Австрією та Угорщиною), містяться у багатотомному виданні «Документи зовнішньої політики СРСР», зокрема у 1-4 тт.² Впродовж 20-80-х р. ХХ ст. ґрунтовних документальних публікацій чи наукових розвідок, присвячених репатріації військовополонених друком не виходило. Окремі моменти містяться у праці М. Жданова³ та О. Малькова⁴, які побачили світ в радянський час. Лише з початку 90-х рр. ХХ ст. почали з'являтися окремі публікації, в яких значною мірою розкриваються особливості репатріації військовополонених після Першої світової війни⁵. Втім, не зважаючи на певні напрацювання, дане питання ще потребує ґрунтовного вивчення.

Метою даної статті є висвітлення процесу репатріації російських військовополонених з Австро-Угорщини та Німеччини після Першої світової війни.

Питання щодо особливостей обміну військовополонених піднімалося в Росії ще під час війни. Зокрема, представник Центрального Комітету у справах військовополонених Д. Навашин зробив спеціальну доповідь наприкінці 1917 р., у якій окреслив основні аспекти проблеми репатріації полонених. Він вважав за необхідне наперед виробити можливі шляхи повернення бранців, а також вказав на необхідність потурбуватися про продовольче забезпечення, реєстрацію, медичний огляд репатрійованих⁶. Втім, характерна для Росії повільність реагування, вповні проявилася і під час розв'язання даного питання. Про це свідчить хоча б той факт, що перша, із низки подібних,

угода була підписана незабаром після перемир'я, а організація, яка б централізовано керувала цим процесом в Росії, була утворена лише пізньої весни 1918 р.

Після завершення воєнних дій між Росією та країнами Четверного союзу питання обміну військовополоненими тривалий час перебувало на порядку денному перемовин. Першою угодою стало підписання у Петрограді 25 січня (7 лютого) 1918 р. договору про повернення на батьківщину поранених або хворих бранців, стан яких робив їх непридатними до військової служби назавжди або, принаймні, на 6 місяців. Ст. 2 даного договору містила перелік хвороб, які були підставою для повернення додому: втрата однієї кінцівки або здатності користуватися будь-якою кінцівкою, параліч, різні ступені пошкодження головного та спинного мозку, відсутність одного ока або втрата зору, туберкульоз, психічні захворювання та ін.⁷

Порядок відправлення інвалідів мав визначатися кількома ознаками: важкістю хвороби, віком та тривалістю перебування в полоні. Обмін мав здійснюватися, окрім визначеного шляху через Швецію, і через сухопутні пункти – спочатку через Ригу, Двінськ та Барановичі, а також, по можливості, – через Ковель, Броди та Підволочиськ, а також водними шляхами через Балтійське море та Дунаєм. Перевезення військовополонених мало відбуватися в санітарних потягах або у вагонах, пристосованих для перевезення людей. Транспорт мали супроводжувати лікарський та санітарний персонал до місця передачі. При обміні інвалідами мали бути передані їх списки з основними відомостями про кожного полоненого, а також перенесені в полоні заразні хвороби та причина відправлення бранця додому⁸.

Після Петроградської угоди було підписано низку інших договорів та доповнень щодо обміну бранцями. Так, у червні 1918 р. було підписано угоди між Росією та Австро-Угорщиною, та між Росією та Німеччиною щодо відправки на батьківщину здорових полонених. Договори передбачали обмін у форматі «голова за голову та чин за чин»⁹. Підписання цих договорів мало б забезпечити якнайшвидше повернення виснажених тривалим полоном людей додому, проте, на жаль, для багатьох з них полон затягся ще на два-три роки.

Відмітимо, що ратифікація Брестського мирного договору дала можливість 22 квітня 1918 р. утворити при Генеральному консульстві РСФРР в Берліні Бюро військовополонених на чолі зі спеціальним аташе С. Семковим¹⁰. У травні 1918 р. в російських періодичних виданнях з'явилось повідомлено, що захист прав російських підданих переходить від іспанського посольства до створеного в Берліні Бюро військовополонених. В його складі, зокрема, було утворено юридичний відділ, який займався правовим захистом бранців¹¹. Втім, робота Бюро ускладнювалася відмовою німецького військового міністерства видати його співробітникам постійні пропуски для відвідування таборів. Натомість від представників Бюро вимагали оформляти пропуск на кожне відвідування, не дозволялось відвідувати табори без представника військового міністерства і т. ін.¹².

Варто зазначити, що тривалий час після підписання Брестського договору йшли перемовини про взаємний допуск на територію спеціальних комісій, які б надавали допомогу військовополоненим на місцях. В результаті було утворено спеціальні Російсько-Німецьку та Російсько-Австрійську змішані комісії. Діяльність першої розпочалася з квітня 1918 р. і тривала кілька місяців, а другої – лише в середині літа і тривала приблизно місяць. Їх представники займалися переговорним процесом щодо вироблення спільних умов для взаємного та якнайшвидшого обміну бранцями¹³. Необхідно відмітити, що Австро-Угорщина затримувала початок роботи комісії, вважаючи її утворення «недоцільним», оскільки *«тісна концентрація російських військовополонених в одній місцевості..., і вповні впорядкований стан транспорту і продовольства в Австро-Угорщині роблять зайвими які-небудь екстрені заходи в цьому сенсі»*¹⁴. Однак російська сторона вперто наполягала на принципі взаємності¹⁵. З огляду на тривалі перемовини російські комісії опіки над полоненими лише на кінець літа 1918 р. отримали дозвіл здійснювати свою діяльність на території Німеччини та Австро-Угорщини. Їх представники здійснили об'їзд таборів полонених, сприяли налагодженню продовольчої допомоги, наглядали за юридичним захистом інтересів бранців¹⁶.

З розгортанням революційних подій внутрішньополітична ситуація в Німеччині та Австро-Угорщині загостилася. А після підписання Комп'єнського перемир'я та завершення Першої світової війни зникла необхідність в охороні таборів для військовополонених. З огляду на це, конвой було розпущено, перед бранцями відкрили ворота таборів і вони самовільно вирушили додому. Це створило критичну ситуацію з прийомом полонених як у Берліні, куди бранці стягувалися з провінцій, так і в Росії, куди вони прямували. Для організованої евакуації полонених 19 листопада 1918 р. на Сілезькому вокзалі Берліну було утворено збірний пункт для російських полонених. За місяць діяльності (з 19 листопада по 18 грудня 1918 р.) через нього пройшло 30 тис. полонених¹⁷. Однак з розгромом берлінського відділення Головної комісії опіки у січні 1919 р. (внаслідок придушення революційних виступів в Берліні), всіх членів та співробітників комісії було вислано, що паралізувало роботу з організації репатріаційного процесу, який в результаті набув стихійного некерованого характеру. Частими були зіткнення між російськими полоненими та полоненими англійцями й французами в таборах щодо першочерговості репатріації¹⁸. Отже, необхідно було впорядкувати відправку з таборів полонених.

Складний процес відправки бранців додому тривожив представників держаних органів, які займалися цим питанням. Голова Центрального управління військовими та цивільними полоненими М. Шлезінгер характеризував репатріацію кінця 1918 р. як «людську трагедію». Німецькі чиновники, не маючи зв'язку з приймаючою стороною, відправляли бранців без узгодження з російською стороною. При цьому, припинення відправки бачилося ще більшою катастрофою, оскільки військовополонені *«не підпорядковувалися дисципліні, руйнували табори, атакували охорону, провокуючи її на застосування зброї»*¹⁹. Таким чином, єдино правильним способом уникнення заворушень серед російських військовополонених вважалася їх якнайшвидша репатріація. Однак, вона затяглася на кілька післявоєнних років. Як зазначає сучасна російська дослідниця О. Нагорна, цей процес здійснювався у два етапи: з січня 1918 р. до середини 1919 р. і з літа 1920 р. по 1922 р. При цьому

на рубежі 1918-1919 рр. кількість військовополонених, які поверталися додому на свій страх та ризик, значно переважала кількість доставлених офіційним транспортом²⁰. І хоча основна маса російських полонених повернулася першою хвилею, все ж частина їх ще тривалий час утримувалася у ворожих таборах. Наприклад, за переписом станом на 8 жовтня 1919 р. в Німеччині ще залишалось 182 748 російських військовополонених. Втім, німецьке статистичне бюро, враховуючи можливу похибку при підрахунку, виходило з кількості 270 тис. бранців. Це складало 15 % усіх бранців, які на час війни перебували в Німеччині, або понад 20 % усіх російських бранців²¹. Таким чином, практично через рік після закінчення війни та більше, ніж через півтора року після підписання Брестського договору, п'ята частина усіх російських бранців все ще перебувала на території Німеччини і чекала можливості повернутися додому.

Отже, після припинення діяльності Комісії опіки перед РСФРР постала проблема утворення нового представництва, яке б займалося питаннями керованої репатріації полонених. З цією метою до Німеччини було відряджено В. Коппа, однак із його офіційним призначенням тривалий час німецька сторона зволікала і лише 20 лютого 1920 р. МЗС Веймарської республіки офіційно визнало В. Коппа уповноваженим Радянської Росії у справах військовополонених²². Після цього відновилася робота з вироблення спільних домовленостей щодо обміну військовополоненими. Результатом стало підписання 19 квітня 1920 р. угоди про відправку на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних осіб обох сторін. Згідно з умовами договору, обидві сторони зобов'язувалися розпочати процес обміну негайно, всіма доступними шляхами з використанням всього можливого транспорту для перевезення полонених. У договорі було закладено принцип обміну «транспорт на транспорт». За кожною договірною стороною закріплювалося право мати на території іншої сторони місії у справах військовополонених, які мали займатися підготовкою відправлення на батьківщину і доставкою їм матеріальної допомоги. Посередником у перемовинах з державами, через які мав іти транспорт, було визначено Міжнародний Червоний Хрест у Женеві²³.

Відправку військовополонених в Росію було відновлено 6 травня 1920 р. На той час в Німеччині, за різними підрахунками, ще залишалось від 200 тис. до 260 тис. російських бранців. Завдяки старанням В. Коппа до кінця літа 1920 р. вдалося відправити в Росію майже 31 тис. осіб²⁴. Цьому сприяли нові укладені двосторонні договори.

7 липня 1920 р. між Росією та Німеччиною було укладено додаткову угоду щодо повернення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних, у якій відображалися повноваження спеціальних представництв у справах військовополонених. З огляду на це були утворені у Москві німецька, а в Берліні російська місії у справах військових та цивільних полонених²⁵. Місії мали право: 1) вступати в зносини з військовими та цивільними полоненими та відправляти уповноважених для відвідин таборів та робітничих команд; 2) звертати увагу відповідних владних структур держави на проблеми різного роду в таборах, лазаретах та при перевезенні полонених; 3) видавати інформаційний бюлетень для військовополонених; 4) підтримувати зв'язок за допомогою кур'єрів з відповідними центральними установами своєї країни²⁶. Утворення цих представництв мало забезпечити порядок при обміні бранцями.

Окрім того, 22 січня 1921 р. було укладено ще один договір, за яким Росія та Німеччина зобов'язувалися у найкоротші терміни відправити додому через територію Латвії та Литви усіх військовополонених та інтернованих, які ще знаходилися на території іншої країни. Рух транспорту мав розпочатися 10 лютого 1921 р. згідно з узгодженим наперед розкладом. Продовольче забезпечення та транспортування евакуйованих обох сторін мало відбуватися на однакових умовах²⁷.

Продовженням у тривалому ланцюгу договорів стало підписання між Росією та Німеччиною 6 травня 1921 р. ще однієї Додаткової угоди до договору від 19 квітня 1920 р. Нею передбачалося, що представництва, які були утворені для опіки над військовополоненими, могли здійснювати пошуки зниклих та померлих, доставляти акти про смерть та повідомлення про місця поховання і, по можливості, піклуватися про підтримку останніх. Обидва уряди зобов'язувалися обмінятися майном, яке залишилося після померлих учасників

війни²⁸. Отже, підписання кількох договорів між Німеччиною та Росією щодо обміну бранцями засвідчили, з одного боку, наявність серйозних проблем у цій сфері, а з іншого – бажання, хай і значною мірою декларативне, їх вирішити.

В Австро-Угорщині ситуація була не кращою. Після революції 1918 р. та розпаду імперії Габсбургів, охорона залишила табори, а військовополонені були зняті з державного продовольчого балансу²⁹. Після цього бранці в масовому порядку залишили табори, за винятком хворих та виснажених. По містах та селах хлинули потоки полонених, які займалися жебракуванням та крадіжками. Вони тяглися до Відня та Будапешту, щоб звідти добиратися додому³⁰. Оскільки транспортних засобів не вистачало, багато бранців долало шлях на дахах вагонів. Цей процес відбувався хаотично, в жахливих умовах, без належного забезпечення одягом та харчами, без відповідних документів, що супроводжувалося високою захворюваністю та смертністю в середовищі бранців³¹. Ускладнювався процес повернення колишніх бранців додому тим фактом, що утворені на теренах колишньої Дунайської монархії національні держави, через які мали проходити численні партії колишніх полонених, не бажали допомагати останнім, прагнучи якомога швидше їх позбутися. Через відсутність підтримки та допомоги на шляху слідування додому, внаслідок голоду та холоду, а також епідемії іспанського грипу, що лютував в той час, десятки тисяч людей загинули вже після закінчення війни, під час повернення додому з полону³².

Австрійська влада так характеризувала проблеми, які виникли в ході репатріації російських бранців: *«До листопада 1918 року російські військовополонені при відправленні на батьківщину забезпечувалися одягом, продовольством та документами, які передбачалися відповідними правилами. Після повалення монархії військовополонені самовільно в масовому порядку пішли з таборів та місць своєї роботи, не чекаючи організованої відправки на батьківщину і не зважаючи на відповідні приписи»*³³. В той же час, з боку Росії сипалися звинувачення у спеціальній затримці евакуації російських полонених при існуванні двоєдиної монархії, а після революції, за твердженням російської сторони, *«австрійська влада відкрила лише табори і нічого не зробила, щоб довести нашим полоненим, що вони будуть швидко та організовано відправлені на батьківщину»*³⁴.

Після розпаду імперії Габсбургів перемовини велися окремо з Австрією та Угорщиною. Так, 21 травня 1920 р. між урядами РСФРР та УСРР, з одного боку, та урядом Угорщини, з іншого, було укладено договір про повернення додому військовополонених. Згідно з угодою, угорський уряд *«зобов'язувався відпустити і доставити до кордону Угорщини всіх російських військовополонених та цивільних осіб, які походять з Радянської Росії та Радянської України»*³⁵. Подібний договір було підписано 5 липня 1920 р. урядами РСФРР та УСРР з Австрією³⁶.

28 липня 1921 р. було підписано ще один договір між РСФРР та УСРР з одного боку, та Угорщиною – з іншого. Сторони зобов'язувалися відправити додому усіх ще не відправлених військовополонених. При цьому, в документі зазначалося, що повернення не повинне бути насильним: полоненому давалося право вибору – повернутися додому чи залишитися в країні, в полоні якої він перебував³⁷. 7 грудня 1921 р. між російсько-українською та австрійською сторонами було підписано Додаткову угоду до Угоди про повернення на батьківщину військовополонених та інтернованих цивільних обох сторін, у якій в черговий раз було присутнє зобов'язання відправити додому ще не відправлених військовополонених та цивільних інтернованих³⁸. Отже, повернення російських бранців додому з-під влади новоутворених держав колишньої Австро-Угорської імперії також відбувався в складних умовах недовіри та взаємних погроз.

Необхідно відзначити ще один момент, який впливав на процес репатріації російських військовополонених – значення праці бранців для економіки Центральних держав. Можна ствердно говорити про те, що масове залучення російських військовополонених до виконання різноманітних робіт, перш за все в сільськогосподарському секторі економіки, дозволило Центральним державам протриматися так довго у війні на виживання. Очевидно, це було причиною того, що відправку російських бранців прагнули всіляко затримати. Зокрема, Австро-Угорщина гальмувала відправку російських бранців, всіляко заохочуючи їх допомагати в зборі урожаю. У відповідь на це Росія погрожувала взагалі припинити відправляти австро-

угорських військовополонених додому, якщо не буде дотримуватися принцип голова за голову³⁹. Втім, спочатку перевага в кількості бранців, які повернулися додому, була за Австро-Угорщиною. Свідченням цього можна вважати той факт, що з імперії Габсбургів за період з січня по липень 1918 р. до Росії повернулося приблизно 50 тис. російських бранців, в той час як з Росії до Дунайської монархії було відправлено майже 200 тис. полонених⁴⁰.

З іншого боку, необхідно зазначити, що після підписання Брестського договору ситуація в Дунайській монархії швидко вийшла з-під контролю: збільшились крадіжки, жебракування, втечі серед військовополонених, які з нетерпінням чекали на якнайшвидше повернення додому, відбувалися страйки в таборах, полонені відмовлялися іти на роботи, вимагаючи звільнення. В якості компромісу було прийнято рішення, що полонені, зайняті на сільськогосподарських роботах, будуть звільненні останніми, аби не було зірвано збір урожаю⁴¹. Окрім того, повертали з полону в першу чергу українців, яких нараховувалось майже 238 тис. на території імперії Габсбургів та полонених, відверто налаштованих проти більшовиків⁴².

Серйозною проблемою після Брестського миру стало зростання кількості втеч серед російських військовополонених. Міністр внутрішньої торгівлі Угорщини, який видав залізничним транспортом, видав 16 березня 1918 р. спеціальну інструкцію місцевим органам влади щодо затримання на залізничному транспорті російських полонених, які залишають без дозволу місця їх утримання. Було видано розпорядження відмовляти російським бранцям в купівлі залізничних квитків та передавати їх воєнній владі⁴³. Міністерство залізниць Австрії також було занепокоєно ситуацією на місцях. Дрібні землевласники та промисловці часто відправляли своїх робітників з числа військовополонених без належного супроводу, у цивільному одязі, що ускладнювало ідентифікацію їх як полонених. Було здійснено інструктаж працівників залізничних станцій, за яким заборонялося продавати проїзні квитки бранцям без супроводу і передавати таких відповідним владним органам⁴⁴. Згідно з документами, віднайденими у фондах Державного архіву Чернівецької області, ускладнювалася ситуація і тим,

що непоодинокими були випадки, коли місцеве населення Дунайської монархії сприяло втечам російських бранців з робочих місць, забезпечуючи останніх продуктами на дорогу. З огляду на таку вкрай несприятливу ситуацію для сільського господарства, центральна влада звернулася до місцевих органів з проханням посилити контроль за полоненими та всіляко чинити опір подібній пропаганді серед працюючих російських військовополонених⁴⁵. З огляду на вказані причини репатріація затяглася на кілька післявоєнних років.

Тут необхідно відмітити, що якщо рядовий склад військовополонених російської армії здебільшого усіма силами намагався повернутися в Росію, то вищий командний склад колишньої царської армії вагався у своїх прагненнях. Звістки про розстріл більшовиками офіцерів старої армії були причиною того, що значна частина офіцерів та генералів або переходила на сторону білогвардійців, або взагалі відмовлялися повертатися в Радянську Росію, поповнивши лави російської воєнної еміграції⁴⁶. Так, згідно даних російських дослідників Ф. Гуціна та С. Жебровського, нічого не відомо про участь у громадянській війні 32 колишніх полонених генералів (із 66), що складало приблизно 60 % тих, хто дожив до кінця 1917 р. На боці білих армій виступали 17 колишніх полонених генералів, і лише 4 генерали пішли на службу до РСЧА⁴⁷.

Вказуючи на те, що репатріація російських військовополонених з Центральних держав відбувалася повільно та тривала кілька років, необхідно вказати на один чинник, який мав певний вплив на цей процес. Важливою складовою процесу репатріації російських військовополонених був контроль за цим процесом з боку союзників Росії по Антанті, що викликало бурю негативних емоцій у російського уряду, оскільки це рішення було прийнято *«без його згоди і навіть без його відомо»*⁴⁸. Як показав час, обурення було виправданим.

Загалом, вперше питання про російських полонених в Німеччині обговорювалося під час засідання Верховної Ради союзників у Парижі в січні 1919 р. До договору про продовження перемир'я між Антантою та Центральними державами додалася стаття, якою встановлювався безпосередній контроль над репатріацією російських полонених. Для реалізації такого

контролю була створена спеціальна Міжсоюзницька комісія з репатріації російських військовополонених, на чолі з начальником англійської воєнної місії в Берліні генералом Евартом. Німецький уряд зобов'язувався не відправляти російських полонених додому без санкції даної комісії⁴⁹. Хоча в квітні 1919 р. Міжсоюзницька комісія погодилася на відправку російських військовополонених додому, все ж Рада 5 міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції, Італії, Японії та США прийняла рішення відправляти російських військовополонених *«в ті області, повернення у які допустимо за економічними та політичними умовами»*⁵⁰. Фактично, це означало, що відправлення здійснюватиметься на території, непідконтрольні більшовикам.

Втім, для російських бранців з січня 1919 р., коли їх евакуація припинилася, фактично єдиним способом потрапити в Росію була згода служити у білогвардійських частинах⁵¹. Для реалізації цього сценарію Міжсоюзницька комісія з репатріації російських військовополонених знайшла, серед іншого, вельми суттєвий механізм вербування полонених до вступу у білогвардійські частини – використовувалася так звана «політика хліба». Її було у стислому вигляді сформульовано державним секретарем США Р. Лансінгом. Він вважав, що основна проблема криється в харчуванні бранців, яким потрібно пояснити, що *«порожні шлунки – це більшовики, повні шлунки – не більшовики»*⁵². З метою ефективнішої реалізації даного принципу країни-переможниці змусили німецький уряд відмовився від забезпечення російських полонених. Єдиною організацією, яка займалася поставкою та розподіленням продовольства серед бранців був Американський Червоний Хрест. У лютому 1919 р. в таборах з'явилися делегати Міжсоюзної комісії по поверненню російських військовополонених, до складу яких входили також і офіцери білих армій. Прикриваючись намаганням покращити продовольчу ситуацію в таборах серед полонених проводили активну агітацію за вступ до антибільшовицьких формувань⁵³. На шляху додому агітація продовжувалася. Спочатку бранцям «добровільно» пропонувалося вступати до білогвардійських частин, а в разі відмови – погрожували передачею до військово-польового суду⁵⁴. Приймаюча сторона була обурена таким ходом справ. До Німеччини

надсилалися телеграми, в яких Радянська Росія погрожувала призупинити повернення німецьких військовополонених додому, якщо не буде припинена білогвардійська агітація серед російських бранців, а також перевезення останніх на території, зайняті білогвардійськими військами⁵⁵. Отже, Радянська Росія опинилася в складному становищі, коли колишні союзники втрутилися у процес репатріації і фактично визначали коли, як і куди відправлятимуться російські бранці. Вона всіляко протестувала проти такого стану речей. В результаті, після тривалих перемовин, 2 серпня 1919 р. країни Антанти повернули російських військовополонених під опіку німецького уряду⁵⁶.

Завершальний акорд у двосторонній відправці військовополонених додому було здійснено Комітетом допомоги Ф. Нансена під егідою Ліги Націй та при безпосередній допомозі МТЧХ. У зв'язку з тим, що через два роки після закінчення війни не репатрійованими залишалася майже півмільйона військовополонених Росії та Центральних держав, було вирішено посприяти якнайшвидшому завершенню цього процесу. Розроблялися можливі маршрути репатріації, видавалися грошові субсидії тощо⁵⁷. У січні 1921 р. було організовано спільну зустріч зацікавлених сторін. Комітет Нансена брав на себе забезпечення пальним, а також перемовини з агресивно налаштованими Польщею та країнами Прибалтики щодо пропуску через їх території транспортів з бранцями. В результаті, під керівництвом МКЧХ та Комісаріату Ліги націй з Центральної Європи до Росії були евакуйовані майже 252 тис. колишніх полонених⁵⁸. Цим було поставлено остаточну крапку у тривалому процесі репатріації колишніх бранців, які після завершення війни ще довгих три роки чекали на повернення додому.

Зазначимо, що не зважаючи на початок мирних переговорів та підписання Брестського договору на початку березня 1918 р., яким, серед іншого, передбачався і обмін полоненими, Росія відреагувала з півторамісячною затримкою. Лише наказом від 23 квітня 1918 р. було створено «Центральну колегію щодо полонених та біженців» (Центрополонбіж), завданням якого було регулювання репатріації бранців. У його віданні знаходилися функції наркоматів охорони здоров'я, закордонних справ, продовольчого та соціального забезпечення. Спеціальним декретом були визначені часові рамки на-

дання допомоги військовополоненим, які поверталися додому: здоровим – до розміщення на вибраних ними місцях проживання; хворим та інвалідам – до передачі їх органам соціального забезпечення⁵⁹. При Центрополонбіжі діяв також правовий відділ, співробітники якого займалися юридичною консультацією та правовим захистом російських бранців. На кожному приймально-розподільчому пункті функціонували відповідні юридичні служби, працівники яких проводили опитування щодо становища в полоні, давали необхідні консультації тощо⁶⁰.

Поряд із Центральною колегією створювалися її представництва на місцях. Станом на жовтень 1918 р. в Росії було створено 123 колегії: 4 обласних, 14 губернських, 11 повітових та 94 волосних⁶¹. Основним їх завданням була організація точного обліку усіх полонених та біженців, які знаходяться в межах підвідомчих їм територій, а також *«припинення безладного блукання полонених та біженців і самовільного пересування їх з місця на місце»*⁶². Разом з тим, було видано розпорядження оповіщати населення про необхідність реєстрації та отримання білета військовополоненого, оскільки лише так останні зможуть претендувати на отримання жалування за час перебування в полоні, безкоштовну медичну допомогу та інші види державної допомоги⁶³. На жаль, на місцях існували значні труднощі: не вистачало продовольства, медикаментів, житлових приміщень для тимчасового розміщення тих, хто прибував з полону.

Труднощі виникали одразу після повернення полонених до Росії. Перш за все, була погано організована їх реєстрація. Потяги з репатріантами зупиняли на кожній маленькій станції для перевірки документів, однак більшість бранців, які поверталися з полону, не мали при собі ніяких документів, що ускладнювало їх реєстрацію та ідентифікацію. Це робило процес перевезення бранців тривалішим, вело до скупчення людей. Зважаючи на це, у вересні 1918 р. Центрополонбіж видав наказ перевіряти документи лише на великих залізничних станціях⁶⁴. Забезпечити військовополонених проїзними документами було вкрай важко. Та й на опитувальних пунктах, не зважаючи на розроблені спеціальні анкети, які б полегшували статистику бранців, які поверталися з ворожого полону, реєстрація велася неповна. За словами В. Теліцина, такою опікою було охоплено від 50 до 80 % усіх полонених⁶⁵.

Після прибуття колишніх бранців додому, їх митарства не закінчувалися. Для них не вистачало реєстраційних карточок, а також бланків для видачі білетів військовополонених, які в недостатній кількості надсилалися з центру. В квітні 1919 р. Центрополонбіжем було прийнято рішення вносити до реєстру полонених лише в Губполонбіжах, білети військовополоненого було вирішено видавати там же при наявності у колишніх бранців реєстраційної карточки⁶⁶. Процедура отримання білету військовополоненого теж була складною. Для отримання такого білету необхідно було звернутися в губернське управління щодо полонених та біженців по реєстраційну карточку, а для того, щоб бути зареєстрованим, колишній бранець мав довести факт свого перебування у полоні⁶⁷. Видача білетів військовополонених тривала до кінця 1922 року. З січня 1923 року колишні російські бранці, які поверталися додому, отримували лише дозвіл на проживання⁶⁸. Отже, труднощі з прийомом сотень тисяч бранців, які поверталися додому, виникали одразу після перетинання кордону та були пов'язані зі складністю процедури їх реєстрації.

Окрім того, як уже згадувалося, нагляд за військовополоненими повинен був здійснюватися впродовж всього шляху слідування аж до кінцевого місця прибуття. Протягом цього часу бранці мали отримувати продовольче забезпечення та, за необхідності, медичну допомогу. Наприклад, на шляху слідування через територію України до кордону з Росією бранці мали забезпечуватися продуктами харчування, отримувати безкоштовну медичну допомогу у медпунктах, одноразову грошову допомогу в розмірі 100, 150 та 200 крб. (залежно від рангу). Виплачені російським бранцям кошти передбачалося компенсувати при фінансових розрахунках України з Росією⁶⁹.

Проте, коли в листопаді розпочалися революційні виступи в Австро-Угорщині та Німеччині, процес повернення бранців набув некерованого характеру: шляхи повернення вибиралися хаотично, що вело до скупчення колишніх полонених на станціях протягом всього шляху слідування додому, вони розбрідалися по навколишніх селах (при цьому, більшість з них були зараженні тифом, холерою, тощо, що ускладнювало епідемічну ситуацію)⁷⁰. Було важко організувати прийом некерованого потоку бранців, які самовільно залишали табори.

Незважаючи на створення Центрополонбіжу, ситуація з прийомом полонених в Росії носила погано організований характер: не вистачало потягів, продовольства та одягу, медичного обслуговування. Як згадував В. Короленко, один із організаторів Полтавського товариства допомоги військовополоненим: *«З різних боків щоденно проходять через Полтаву потяги, які провозять тисячі людей. ... Вони їдуть тісно набиті в простих товарних вагонах. Лише тонкі дощаті стіни захищають їх від морозного вітру. А вони виснажені тривалим полоном, ослаблені, погано одягненні або навіть просто роздягненні та роззуті. ... Вони клянуть від морозу, застуджуються, хворіють, і з кожного потягу, який зупиняється біля нашого міста, знімають десятки важко хворих»*⁷¹. З часом, потік полонених ставав дедалі менш керованим. Люди поверталися додому будь-яким шляхом та способом, часто обходили контрольні пункти, лише б швидше опинитися вдома. Наприклад, з Орші (один із пунктів обміну військовополоненими) 25 листопада 1918 р. телеграфували, що в місті перебувало 30 тис. російських військовополонених, на підході ще 20 тис. Необхідні були потяги для їх перевезення. Ситуація ускладнювалася епідемією висипного тифу⁷². Представники медичних відомств зверталися до військових органів з наполегливими застереженнями, що *«необхідно залучити всі громадські організації... інакше Москві та всій республіці загрожує неминуча небезпека мору, сифілізації та інших болючих бід»*⁷³.

Реакцією на це стало березневе розпорядження 1919 р., розіслане на усі прикордонні станції, де вказувалося, що військовополонені повинні повертатися додому лише із документами на руках; будь-яка спроба оминати контрольні пункти вважатиметься актом шпигунства і полоненому доведеться постати перед судом⁷⁴. Втім, важко було переконати тисячі людей, які шукали найкоротший шлях додому після кількарічного перебування у ворожому полоні, зачекати та дотримуватися порядку проїзду до місця проживання.

Оскільки процес повернення військовополонених набув практично некерованого характеру, російським урядом було вирішено використати це для проведення серед колишніх бранців агітаційної роботи. Вона планувалася як безперервна пропаганда з моменту переходу кордону і до кінцевого пун-

кту слідування. Протягом цього часу проводилися агітзустрічі та мітинги, розповсюджувалися листівки та брошури і т. ін. Агітаційні заходи інтенсифікувалися під час знаменних дат: річниця революції, день військовополоненого тощо. В цей день полоненим навіть могло пощастити і вони отримували додатковий пайок (традиційно це була видача чаю понад норму)⁷⁵. За словами одного з колишніх бранців: *«Російські полонені, які повертаються, у сенсі політичних поглядів, являють собою сирий матеріал. Залежно від того, як їх зустрінуть, як про них буде піклуватися Радянський уряд, що вони знайдуть в рідних місцях, і сформується їхні політичні погляди»*⁷⁶. Це було використано радянською владою сповна.

Так, 4 вересня 1918 р. Центрополонбіж видав наказ про створення культурно-просвітницьких відділів при обласних, губернських та повітових колегіях, основною метою діяльності яких було поширення серед полонених та біженців газет, брошур, організації лекцій, мітингів, співбесід щодо політичних питань, організації курсів, професійних шкіл і т. ін.⁷⁷. При виконанні таких завдань здійснювалася соціальна адаптація колишніх полонених до повоєнного суспільства: їм надавали матеріальну та соціальну допомогу, сприяли пошуку роботи тощо.

Рішенням радянського уряду від 5 січня 1919 р. по всій країні було проведено «День військовополоненого»⁷⁸. Метою даної акції було привернення уваги широких суспільних та політичних кіл до проблеми бранців, які повернулися з полону.

При усіх губернських радах з представників різних відомств створювалися Надзвичайні міжвідомчі комісії (Ради) для вирішення питань, пов'язаних з масовим стихійним поверненням колишніх військовополонених⁷⁹. 16 листопада 1918 р. було прийнято постанову РНК РСФРР «Про грошове утримання військовополонених та їх сімей». Згідно з документом, колишніх полонених поділяли на дві категорії: тих, що повернулися до 1 травня 1917 р. і тих, що повернулися після 1 травня 1917 р. Перші отримували жалування по старих ставках, другі – за більш високими нормами. Для отримання коштів колишній бранець мав пред'явити «білет військовополоненого»⁸⁰. Для будь-якого розряду сума виплати не повинна була перевищувати 1,5 тис. руб., і лише в особливих випадках могло бути по-

дано клопотання про видачу утримання, яке б перевищувало дану суму. Одноразову допомогу у розмірі 75 крб. отримували повні інваліди, напівінваліди – 50 крб. Протягом двох місяців після повернення покалічені могли отримати безкоштовне лікування та протезування⁸¹. Втім, в 1920 р. одноразові виплати колишнім військовополоненим-інвалідам були відмінені. Для призначення пенсії, лікування, забезпечення протезами колишні військовополонені проходили медичний огляд. Оформлення пенсії тривало від 3-4 місяців до 1 року⁸².

Усі колишні полонені мали забезпечуватися обмундируванням, яке мало видаватися або в пунктах, через які вони слідували, або в місцевих губернських колегіях. Проте спорядження катастрофічно не вистачало. Як виправдовувався уряд, отримати його було майже неможливо через складне економічне становище в державі⁸³. Спеціальним декретом РНК РСФРР від 14 грудня 1918 р. за полоненими закріплювалося право на отримання сухого пайка (400 г. хліба, 100 г. риби, 1 г. чаю, 25 г. цукру). 3 грудня 1920 р. наповненість пайка складала 400 г. хліба, 400 г. картоплі, 25 г. цукру, 12 г. солі та 4 г. сурогатної кави. Дозволялося хліб частково замінювати картоплею у співвідношенні 1:2 (100 г. хліба : 200 г. картоплі). Проте, через нестачу продуктів військовополонені часто не могли отримувати пайок. А з жовтня 1921 р. повітові органи Центроеваку (Центрополонбіж на початку 1920 р. було перейменовано в «Центральний евакуаційний відділ»⁸⁴) взагалі припинили видачу продовольчих пайків⁸⁵.

Таким чином, при репатріації військовополонених виникали серйозні проблеми, які важко було вирішити в умовах хаосу громадянської війни. По-перше, значна частина репатрійованих внаслідок фактичного розпаду Росії на окремі державні утворення, контрольовані різними військово-політичними силами, не могла повернутися на постійне місце проживання, по-друге, утримання видавалося колишнім бранцям лише після прибуття їх на місце проживання, внаслідок чого вони часто змушені були просити милостиню на шляху слідування, або вдаватися до грабежів. Видача пайка сім'ям військовополонених нерідко затримувалася, а згодом взагалі припинилася, мотивуючи відмову «хорошим матеріальним становищем» бранців, видавати пайок передбачалося лише непрацездатним та незаможним⁸⁶.

Ускладнював ситуацію той факт, що більшовицький уряд відмовився демобілізувати колишніх військовополонених і репатрійованих одразу ж після повернення ставили на облік військових органів як потенційний резерв бойової та трудової армій. Насамперед інтереси влади стосувалися контингенту кадрових офіцерів для комплектування військових частин та армійських установ. Особам, які провели кілька років в полоні, надавалася лише коротка двохмісячна відпустка. Згодом мобілізація була поширена і на солдатів старої армії, які поверталися чи вже повернулися з полону, причому всі, хто ухилився від призову, підлягали суду революційного трибуналу⁸⁷. Звісно, це не радувало людей, які провели кілька років за колючим дротом і після повернення мріяли зайнятися звичних їм заняттями довоєнного часу.

Втім, після повернення додому, надії та сподівання колишніх бранців змінювалися гірким розчаруванням дійсністю, викликаним розрухою, голодом, відсутністю організованої та налагодженої системи їх прийняття та розміщення⁸⁸. У російському суспільстві їх сприймали неоднозначно: з одного боку, до них прислухалися, зважаючи на їх досвід (в першу чергу мова йде про селян), з іншого – за ними встановлювався жорсткий нагляд як за потенційно ненадійними елементами повоєнного суспільства, які були під впливом чужої культури, а значить не могли бути надійною опорою радянській владі⁸⁹. Це змушувало колишніх бранців виправдовуватися, шукати способи реабілітуватися перед оточуючими.

Слід зазначити, що після війни деякі полонені, зайняті у різних сферах німецького та австрійського промислового та сільськогосподарського виробництва, виявили бажання залишитися в цих країнах. За далеко не повними даними, в Німеччині осіло майже 20 тис. колишніх полонених солдат та офіцерів царської армії⁹⁰. Про кількість полонених, які залишилися добровільно в Австрії точних даних немає.

Репатріація, яка тривала довгих три роки, на кінець 1921 р. була завершена. У зв'язку з цим, у травні 1922 р. Центроевак оголосив про завершення процесу репатріації російських військовополонених, а у січні 1923 р. припинив своє існування⁹¹. Цим було поставлено крапку у непростому процесі обміну військовополоненими.

Таким чином, Перша світова війна породила низку проблем, вирішення яких потребувало значних людських та фінансових ресурсів. І якщо першого російський уряд не шкодував, то другого явно не вистачало. Безпрецедентна кількість полонених поставила на порядок денний низку нагальних завдань, одне з яких – надання допомоги своїм бранцям у полоні. Після підписання Брест-Литовського договору розпочався новий етап у справі турботи про військовополонених. Процес репатріації, який мав покласти край стражданням бранців у ворожих таборих, розтягся на кілька післявоєнних років. Причому, із підписанням миру на Східному фронті, труднощі для російських бранців не припинилися. Зі зміною політичного режиму у Росії, наростанням революційних подій у Центральних державах, допомога з дому практично припинилася. Полонені чекали повернення додому, проте їх доля вирішувалася низкою договорів, які постійно декларували їх якнайшвидшу репатріацію. Втім, їх виконання супроводжувалося перепонами, головними з яких була нестача потягів для перевезення бранців, а також небажання австро-німецьких урядів втрачати важливий трудовий ресурс, в який перетворилися російські військовополонені протягом війни. Через це, значна частина бранців залишала табори та місця роботи самовільно, долаючи шлях додому на дахах вагонів, ідучи пішки і т. ін. І хоча основна маса бранців повернулися додому протягом 1918 – початку 1919 р., втім в Німеччині та Австрії й Угорщині ще залишалося кілька сотень тисяч російських бранців, повернення яких завершилося лише восени 1921 р. Та й прийом колишніх бранців в Росії був пов'язаний зі значними труднощами – утворені органи Центрополонбіжу не справлялися з некерованим потоком людей, які потребували медичної допомоги, продовольчого забезпечення та місць розквартирування на шляху слідування до місця проживання. Вони виявилися нікому не потрібними, їм не знайшлося місця в оновленому, повоєнному житті держави. Озлобленість та душевна порожнеча перетворювали колишніх полонених на готовий авангард громадянської війни, в якій чимало з них брали активну участь.

Примітки:

¹ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), Ф. 3. Крайове управління Буковини м. Чернівці. 1854-1918 рр., Оп. 1., Спр. 13085. Директивні вказівки Військового Міністерства в м. Відень щодо порядку репатріації військовополонених, 8 березня – 1 листопада 1918 р., 16 арк.; Ф. 4. Чернівецьке повітове управління. 1856-1918 рр., Оп. 1, Спр. 2191. Директивні вказівки крайового управління Буковини за 1918 р., 136 арк.; Ф. 7. Заставнянське повітове управління. 1856-1918 рр., Оп. 1, Спр. 448. Директивні вказівки президіуму крайового управління Буковини за 1918 р., 84 арк.

² Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957; Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958; Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.А. Белов, Е.С. Гармаш, С.М. Майоров и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1959.; Документы внешней политики СССР. Т. 4. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Л.С. Гапоненко, Г.К. Деев, Н.Н. Калинин и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1960.

³ Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. / Н. Жданов; [под. ред. А.А. Свечина и др.]. – М.: Военная типография Всеросглавштаба, 1920. – 376 с.

⁴ Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.) / А.А. Мальков. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – 272 с.

⁵ Див. напр.: Белова И.Б. Возвращение на родину русских военнопленных и меры советского государства по их материальной поддержке / И.Б. Белова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 1 (27): в 2-х ч. Ч. 1. – С. 24-28; Галицкий В.П. Защита прав военнопленных в период Первой мировой войны: опыт и уроки / В.П. Галицкий

// Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: материалы Междун. науч. конф. 7-8 сентября 2004 / отв. ред. В.П. Козлов. – М.: Наука, 2006. – С. 254-257; Жданова И.А. «Эти военнопленные страшно озлоблены...»: организация возвращения российских пленных в 1918 – начале 1919 г. в Петрограде / И.А. Жданова // Клио. – 2010. – № 1. – С. 138-144; Нагорная О.С. «Эвакуация в том виде, в котором она существует, губительна для военнопленных и опасна для государства»: советская практика репатриации русских военнопленных Первой мировой войны / О.С. Нагорная // Вестник Челябинского государственного университета. Вып. 24. История. – 2008. – № 15 (116). – С. 55-63; Посадский А.В. Пленные после плена: к истории русских военнопленных Великой войны в 1918-1920 гг. / А.В. Посадский // Доклады Академии военных наук. Военная история / Отв. ред. А.А. Герман. – 2006. – № 5 (23). – С. 183-188; Телицын В.Л. Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны / В.Л. Телицын. – М.: Изд-во «Гриф и К», 2011. – 160 с.; Чернопёров В.Л. Деятельность советского дипломата В.Л. Коппа по возвращению на родину российских военнопленных / В.Л. Чернопёров // Доклады Академии военных наук. Военная история / Отв. ред. А.А. Герман. – 2006. – № 5 (23). – С. 188-198; Moritz V. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921) / V. Moritz, H. Leidinger. – Bonn: Bernard & Graefe Verlag, 2005. – 384 s.; Oltmer Jo. Repatriierungspolitik im Spannungsfeld von Antibolschewismus, Asylgewährung und Arbeitsmarktentwicklung. Kriegsgefangene in Deutschland 1918-1922 / Jo. Oltmer // Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. – Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. – S. 267-294.

⁶ Див. докл.: Вопрос о возвращении военнопленных на родину. Доклад Товарища председателя Центрального Комитета по делам о военнопленных Д.С. Навашина // Русский военнопленный. – 1917. – № 7. – С. 3-5.

⁷ Соглашение между Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой стороны, о возвращении на родину раненых или больных военнопленных. 25 января (7 февраля) 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 но-

ября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 640.

⁸ Там же. – С. 640-643.

⁹ Русско-германский протокол об основных положениях для взаимного обмена пригодных к службе военнопленных. 24 июня 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 679-680; Соглашение между РСФСР и Австро-Венгрией об отправке на родину здоровых военнопленных. 3 июня 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г./ Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 678-679.

¹⁰ Мальков А.А. Указ. соч. – С. 149-152.

¹¹ Галицкий В.П. Защита прав военнопленных... – С. 256-257.

¹² Мальков А.А. Указ. соч. – С. 145.

¹³ Жданов Н. Указ. соч. – С. 118-120.

¹⁴ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Австро-Венгрии. Между 15 и 17 мая 1918 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков и др.]. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. – С. 304-305.

¹⁵ Там же. – С. 304.

¹⁶ Жданов Н. Указ. соч. – С. 122.

¹⁷ Мальков А.А. Указ. соч. – С. 156-157.

¹⁸ Moritz V. Op. cit. – S. 296.

¹⁹ Цит. за: Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922) / О.С. Нагорная. – М.: Новый хронограф, 2010. – С. 82.

²⁰ Нагорная О.С. «Эвакуация в том виде, в котором она существует, губительна для военнопленных и опасна для государства»... – С. 55.

²¹ Oltmer Jo. Op. cit. – S. 273-274.

²² Чернопёров В.Л. Указ. соч. – С. 191-192.

²³ Соглашение между РСФСР и Германией об отправке на родину военнопленных и интернированных гражданских лиц обеих сто-

рон. 19 апреля 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 459-462.

²⁴ Чернопёров В.Л. Указ.соч. – С. 193-196.

²⁵ Дополнительное соглашение между РСФСР и Германией о возвращении на родину военнопленных и гражданских интернированных. 7 июля 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.А. Белов, Е.С. Гармаш, С.М. Майоров и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1959. – С. 14-15.

²⁶ Там же. – С. 15-16.

²⁷ Дополнительное к Берлинскому соглашению между Россией и Германией от 19 апреля 1920 года соглашение о реэвакуации на родину транзитом через Латвию и Литву пленных и интернированных обеих сторон. 22 января 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.А. Белов, Е.С. Гармаш, С.М. Майоров и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1959. – С. 489-490.

²⁸ Дополнительное соглашение к заключенному 19 апреля 1920 года Соглашению между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Германской Империей о возвращении на родину военнопленных и гражданских интернированных обеих стран. 6 мая 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 4. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Л.С. Гапоненко, Г.К. Деев, Н.Н. Калинин и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1960. – С. 105-109.

²⁹ Писарев Ю.А. Русские военнопленные в Австро-Венгрии в 1917-1918 гг. / Ю.А. Писарев // История СССР. – 1966. – № 4. – С. 175.

³⁰ Moritz V. Op. cit. – S. 277-284.

³¹ Ibid. – S. 290.

³² Руснак В. Спомини (Уривок про 1914-1923 рр.) / В. Руснак // Бажаємо до України! / [упоряд. О.В. Добржанський, В.П. Старик]. – Одеса: Маяк, 2008. – С. 299-301.

³³ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Австрии. 5 марта 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. /

Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 89.

³⁴ Там же. – С. 88.

³⁵ Соглашение между Правительствами РСФСР и УССР, с одной стороны, и Правительством Венгрии – с другой, о возвращении на родину военнопленных. 21 мая 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 540.

³⁶ Договор между Правительствами РСФСР и УССР, с одной стороны, и Правительством Австрийской Республики – с другой. 5 июля 1920 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.А. Белов, Е.С. Гармаш, С.М. Майоров и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1959. – С. 12-13.

³⁷ Договор между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Венгрией – с другой, об обмене военнопленных и интернированных гражданских лиц. 28 июля 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 4. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Л.С. Гапоненко, Г.К. Деев, Н.Н. Калинин и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1960. – С. 242-246.

³⁸ Дополнительное соглашение к Соглашению о возвращении на родину военнопленных и гражданских интернированных обеих Сторон, заключенному в Копенгагене 5 июля 1920 года между Правительствами Российской и Украинской Социалистических Советских Республик и Правительством Австрийской Республики. 7 декабря 1921 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 4. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Л.С. Гапоненко, Г.К. Деев, Н.Н. Калинин и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1960. – С. 624-629.

³⁹ ДАЧО, Ф.3. КрайовеуправлінняБуковиним. Чернівці. 1854-1918 рр., Оп. 1., Спр. 13085. Директивні вказівки Військового Міністерства в м. Відень щодо порядку репатріації військовополонених, 8 березня – 1 листопада 1918 р., арк. 15.

⁴⁰ Moritz V. Op. cit. – S. 235, 256.

⁴¹ Ibid. – S. 230-241.

⁴² Ibid. – S. 256.

⁴³ Писарев Ю.А. Указ. соч. – С. 174.

⁴⁴ ДАЧО, Ф. 7. Заставнянське повітове управління. 1856-1918 рр., Оп. 1., Спр. 448. Директивні вказівки президіуму крайового управління Буковини за 1918 р., арк. 2-3.

⁴⁵ ДАЧО, Ф. 4. Чернівецьке повітове управління. 1856-1918 рр., Оп. 1., Спр. 2191. Директивні вказівки крайового управління Буковини за 1918 р., арк. 130-130 зв.

⁴⁶ Нагорная О.С. Русские генералы в германском плену в годы Первой мировой войны / О.С. Нагорная // Новая и новейшая история. – 2008. – № 6. – С. 106-108.

⁴⁷ Гушин Ф.А. Пленные генералы Российской императорской армии 1914-1917 / Ф.А. Гушин, С.С. Жебровский. – М.: Русский путь, 2010. – С. 114-116.

⁴⁸ Радиограмма Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, Центральному Совету Берлина, всем Советам Германии. 21 января 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 38.

⁴⁹ Oltmer Jo. Op.cit. – S. 272-273.

⁵⁰ Цит. за: Белова И.Б. Указ. соч. – С. 25.

⁵¹ Мальков А.А. Указ. соч. – С. 176.

⁵² Цит. за: Moritz V. Op. cit. – S. 294-295.

⁵³ Нагорная О.С. «Другой военный опыт»... – С. 82-83.

⁵⁴ Ревин И.А. Крестьяне Могилевские: родословная семьи и история Тихого Дона / И.А. Ревин // Новый исторический вестник. – 2009. – № 2 (20). – С. 122-123.

⁵⁵ Див. напр.: Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии. 22 августа 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 237; Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии. 27 августа 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностранных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 238;

Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностраных Дел Германии. 9 октября 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностраных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 259-260; Отчет Народного Комиссариата Иностраных дел РСФСР VII Съезду Советов за период с ноября 1918 г. по декабрь 1919 г. // Документы внешней политики СССР. Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. / Министерство Иностраных Дел СССР; [ред. коллегия: Г.К. Деев, Е.М. Жуков, А.И. Лаврентьев и др.]. – М.: Гос. издат. полит. литературы, 1958. – С. 615-616.

⁵⁶ Нагорная О.С. «Другой военный опыт»... – С. 91.

⁵⁷ Repatriating half a million Prisoners // Advocate of Peace through Justice. – 1920. – Vol. 82, № 9-10 (September-October). – P. 310.

⁵⁸ Нагорная О.С. «Другой военный опыт»... – С. 95-96.

⁵⁹ Галас М.Л. Государственно-институциональная и социальная адаптация репатриантов и реэвакуируемых беженцев в России в 1920-е гг. / М.Л. Галас // Власть. – 2011. – № 4. – С. 105-107.

⁶⁰ Галицкий В.П. Проблема военнопленных и отношение к ней советского государства / В.П. Галицкий // Советское государство и право. – 1990. – № 4. – С. 127.

⁶¹ Мальков А.А. Указ. соч. – С. 138-139.

⁶² Цит. за: Телицын В.Л. Указ. соч. – С. 132.

⁶³ Белова И.Б. Указ. соч. – С. 25.

⁶⁴ Moritz V. Op. cit. – S. 319.

⁶⁵ Телицын В.Л. Указ. соч. – С. 132-133.

⁶⁶ Белова И.Б. Указ. соч. – С. 25.

⁶⁷ Телицын В.Л. Указ. соч. – С. 143-145.

⁶⁸ Белова И.Б. Указ. соч. – С. 26.

⁶⁹ Дві постанови в справі полонених // Вільне слово. – 1918. – Ч. 55 (218). – С. 6-7.

⁷⁰ Жванко Л.М. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л.М. Жванко. – Харків: Прапор, 2007. – С. 160-164.

⁷¹ Помощь военнопленным / По зову совести. Неизвестная публицистика В.Г. Короленко 1917-1919 гг. / [вступ. замет., публ., комент С.Н. Дмитриева] // Советская литература. – 1990. – № 11. – С. 107.

⁷² Щеров И.П. Западный пленбеж (1918-1920 гг.) / И.П. Щеров // Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 131.

- ⁷³ Цит. за: Нагорная О.С. «Другой военный опыт»... – С. 337.
- ⁷⁴ Moritz V. Op. cit. – S. 321.
- ⁷⁵ Жданова И.А. Указ. соч. – С. 140-144; Нагорная О.С. «Эвакуация в том виде, в котором она существует, губительна для военнопленных и опасна для государства»... – С. 59-60.
- ⁷⁶ Цит. за: Посадский А.В. Указ. соч. – С. 184.
- ⁷⁷ Жданова И.А. Указ. соч. – С. 140.
- ⁷⁸ Мальков А.А. Указ. соч. – С. 207.
- ⁷⁹ Там же. – С. 214.
- ⁸⁰ Телицын В.Л. Указ. соч. – С. 143-145.
- ⁸¹ Нагорная О.С. «Другой военный опыт»... – С. 354-355.
- ⁸² Белова И.Б. Указ. соч. – С. 26-27.
- ⁸³ Там же. – С. 26.
- ⁸⁴ Галицкий В.П. Проблема военнопленных... – С. 127.
- ⁸⁵ Белова И.Б. Указ. соч. – С. 26.
- ⁸⁶ Нагорная О.С. «Другой военный опыт»... – С. 356-359.
- ⁸⁷ Див. докл.: Нагорная О.С. «Другой военный опыт»... – С. 366-367.
- ⁸⁸ Нагорная О.С. «Эвакуация в том виде, в котором она существует, губительна для военнопленных и опасна для государства»... – С. 60-61.
- ⁸⁹ Див. докл.: Посадский А.В. Указ. соч. – С. 184-188.
- ⁹⁰ Нагорная О.С. «Русский народ закончил на войне все классы и семинары»: военный плен Первой мировой как процесс обучения / О.С. Нагорная // Новое литературное обозрение. – 2008. – № 5. – С. 205.
- ⁹¹ Белова И.Б. Указ. соч. – С. 27.

Tetiana Minaieva

Russian Prisoners' of war repatriation from Austria-Hungary and Germany after World War I

The author of the article delves into an issue on Prisoners' of war (POWs) repatriation from Austria-Hungary and Germany after signing the Treaty of Brest-Litovsk on 3 March, 1918 between the powers of Quadruple Alliance and Soviet Russia. Current research seeks an expanded perspective and focuses on a long-drawn process of working out and concluding agreements on the exchange of prisoners, as well as in-depth analysis of convoluted process of repatriation. It should be stated, that Russian prison-

ers' returning home appeared to be a halted repatriation process, and only by the end of 1921 they were able to come back to their homeland. The intricacy lay in the fact that the Treaty of Brest-Litovsk decided the exchange to be on a 'head-for-head' basis. The overview testifies to the evidence of the discrepancy in captives' numbers and such principle of exchange, being quite beneficial for Germany, was extremely disadvantageous for the Soviet Russia (since, the latter had less number of the German captives than the Russian ones in Germany). Furthermore, in terms of the number of captured prisoners, Austria-Hungary was on a par with Russia. What is more, both sides, being interested in keeping POWs as forced laborers, showed unwillingness to return the prisoners, since at the end of war most of captives were involved in different economy spheres, mainly in harvesting, so their removal from work was unacceptable.

It was traced, that the former allies of Russia, alarmed by the arrival of the Bolsheviks to power, decided to take control of Russian prisoners' returning home. In a broader perspective, it was found out, that specific propaganda activities – to join the White Guard units – were deployed, in order to take advantage of promising priority repatriation. Yet, soon after, both Britain and France refused to control the Russian prisoners' return.

After the Armistice of Compiègne all camp squads were removed, prisoners were deprived of any food supply in Germany and Austria-Hungary, forcing the latter to look for a way back home on their own.

It was concluded, that newly established Soviet Repatriation mission failed to cope with their work, much of the prisoners were on their own to get home, often breaking the way in overcrowded, unsuitable trains, sometimes even on the roofs of vans. Finally, after returning to Soviet Russia, former captives faced a new challenge – Central Committee for POWs and Refugees failed to supply all of prisoners with enough food and proper medical care.

Keywords: repatriation, exchange of prisoners, Russian prisoners of war, World War I, Austria-Hungary, Germany, Soviet Russia.

Надійшла до редколегії 08.11.2016 р.